

УДК 371.214 : 373.3 (497.11) "1844/1882" (091)

НАСТАВНИ ПЛАНОВИ И ПРОГРАМИ ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Апстракт: У настави основних школа, за све време док је била једнопредметна и ограничена на учење читања, као наставна средства користе се само књиге. После доношења првог Закона о школама 1844. године, када се по програму у основним школама учило не само читање, писање и рачун, већ и науке као што су историја, земљопис и природне науке, почела су се употребљавати и друга наставна средства. У основну школу улази историјска слика и карта, земљовид и земљописна карта, рачунаљке, срицатељне штице, прегледалице за писање и цртање и друго.

Кључне речи: наставни план, наставни програм, наставни предмет, основна школа.

1. Први наставни план за основну школу у Кнежевини Србији, *Наставленије за учитеље основни училишта*, донет је 24.10.1844. године. Следећи упутства из 1838. године и користећи напредна педагошка схватања, *Наставленије* у целовитом и систематском облику даје дидактичко-методске смернице и инструкције за унапређење васпитно-образовног рада. Предвиђене су биле две врсте основних школа: сеоске у трогодишњем и варошке у четворогодишњем трајању. Програм по којем се изводила настава звао се *Наставленије у смотренију учебних предмета*. Усто-

јеније и *Наставленије* саставио је Јован Стерија Поповић, столоничелник Попечитељства просвешченија. Оно се састојало из три поглавља.

Први део, *Наставленије у смотренију учебних предмета*, је наставни план, који је истовремено био и наставни програм и садржао је следеће предмете:

У првом разреду

Прво полугодиште

- Познавање писмена грађански, срицање и слагање слогова.

- Писање они писмена кредом на скрижаљки (табли) која деца познају.
- Наизустно учење најобичнији молитва које су: Оче наш, Богородице дјево и Символ вјере.

Друго полугодиште

- Читање из буквара са грађанским писменима.
- Познавање писмена црковни, срицање и читање.
- Почетак писања по прегледалици.
- Познавање и писање бројева (чисала) с лаким наизустним рачуницима.
- Наизустно учење молитви пре и после обода, пре спавања и јутрења, а тако исто и десет заповеди Божји, које ће се (последње) предавати језиком Србским..
- Пјеније.

У другом разреду

Прво полугодиште

- Читање са грађанским словима, и из часловца.
- Писање по прегледалицама.
- Свештена историја старога завјета.
- Обшта знања сваком Србину нужна.
- Покрај наизустног рачуна четири проста вида.

Друго полугодиште

- Продужење читања.
- Продужење писања.
- Свештена историја новог завјета.
- Обшта знања сваком Србину нужна.
- Из рачунице: покрај наизустног рачуна, о нареченим бројевима.
- Пјеније через оба полугодишта.

У трећем разреду

Прво полугодиште

- Читање србско и славенско из псалтира.
- Писање по прегледалицама и по казивању (диктандо).
- Из вјероученија: прва част катихизиса, о богопознанију или вјери.
- Обшта знања сваком Србину нужна.
- Први почеци из числителног и јестественног земљописанија.
- Из рачунице: поред наизустног рачуна, повториће се четири вида с ненареченим и нареченим бројевима.

Друго полугодиште

- Продуженије читања.
- Продуженије писања.
- Из вероученија о љубави и надежди.
- Обшта знања сваком Србину нужна.
- Из земљописанија познавање европејски држава по земљовиду.
- Из рачунице о разломцима најпре наизустно, потом с бројевима.
- Пјеније через оба полугодишта.

У четвртом разреду

Прво полугодиште

- Читање из псалтира.
- Писање.
- Из вјероученија прва част катихизиса пространија.
- Из србске граматике (језиковке) о частима слова.
- Кратка повјестница србска до кнеза Лазара.
- Из земљописанија: о турском царству уобште.
- Из рачунице: правило тројно.

Друго полугодиште

- Продуженије читања.

- Продуженије писања.
- Из вјероученија: друга и трећа част катихизиса обширније.
- Из србске граматике (језиковке) о словосочиненију и о правопису.
- Из историје: кратка повјесница србска од кнеза Лазара до најновији времена.
- Из земљописанија о Србији на особ.
- Из рачунице: правило тројно (продуженије).
- Практично обучавање у сочињавању писма, и други за грађански живот нуждни састава через оба полугодишта.
- Пјеније через оба полугодишта.

Овај Стеријин план уноси новине у основно школство. Као нови предмети јављају се: граматика, писмени састави, историја, земљопис, природне науке под називом *Обшта знања сваком Србину нужна*. Из програма основне школе избачено је учење страних језика.

У овом плану се први пут јављају нови садржаји грађанског образовања: математичко-физичка и политичка географија и природне науке (под именом обшта знања). Општи религиозни карактер наставе остаје, јер се религиозна настава ставља у центар образовно-васпитног рада. Похађање цркве од стране деце и учитеља и испраћање у певању остаје као главна школска обавеза. Учење напамет молитви и десет божјих заповести, упознавање са црквеним писмом, Свештена историја старог завета, Свештена историја новог завета, Из вјероученија: прва част катихизиса, о богопознанију или вјери, Из вјероученија о љубави и надежди јесу они наставни предмети у којима се васпитавало у религији.

Како је *Наставленије* било окренуто религији, то је у лествици моралних врлина прво место припадало послушности, што је био основни друштвени захтев у погледу суштине и правца моралног васпитања ученика основних школа.

Заступљеност наставних предмета, са националним обележјем, у овом наставном плану указује на то да је морално васпитање у српским основним школама у Кнежевини имало и аспект патриотског морала. Сама чињеница да наставним планом није било предвиђено изучавање ниједног другог језика, осим српског, потврђује патриотску усмереност основне школе. Наставни предмети: Кратка повјесница србска до кнеза Лазара, Из србске граматике, Из историје: кратка повјесница србска од кнеза Лазара до најновији времена, Из земљописанија о Србији на особ, непосредно су указивали на васпитну и образовну усмереност основне школе ка патриотизму. Изучавање историје до Лазара и од Лазара, до Косова и од Косова, јасно указује на истицање кнеза Лазара као носиоца врховне моралне врлине; учи патриотизму кроз величање његове историјске улоге за Србију и Српство. Лазарева жртва пресеца и наставни план симболично одвајајући епохе и као морално огледало спаја са вековном националном слободарском тежњом.

Како су наставни план и наставни програм били јединствени, условно се о наставном програму може говорити на основу уџбеника који су се користили за поједине предмете.

Из којих се школских уџбеника предавало у српским основним школама види се из спискова уџбеника, које је Министарство просвете у Бео-

граду слало овим школама: Штица, Србски Буквар, Прва Читанка, Друга Читанка, Собрани Молитви, Мали Катихизис, Мала Свештена Историја, Мали обшти земљопис, Мали земљопис Србије и Турске, Мала Српска Граматика, Мала Историја Српског Народа, Писмени састави, Српска Прегледница, Атлас за основну школу, Срицатељна таблица и друго.¹

Школска уредба *Устројеније јавног училишног наставленија, од 23. септембра 1844. године*, прописује да се у основним школама предају основна знања која су била потребна сваком Србину, а која су и осталим школама служила за основу и припрему. Основни циљ школског рада био је да се васпитавају и образују добри хришћани, поштени људи, и корисни грађани државе. Уредба не прописује обавезно похађање школе, али се у њој истицала тенденција, да се свуда по Србији оснују основне школе, како би сва деца могла уживати благодети јавне наставе.

Овом уредбом основно школство је унапређено, јер је већ 1845. године било 213 основних школа и учитеља у Србији. За учитеље основних школа постављани су најпре богослови. Ипак се убрзо видело да ове школе без стручно спремних учитеља нису могле постати оно што се од њих очекивало. У циљу поправљања стања, установљен је 3. јула 1845. године *Просветни одбор* од девет лица, с намером да Министарству просвете помаже да лакше изводи одредбе новог школског закона. Делокруг овог одбора био је:

- да одређује и израђује општу школску спрему;
- да бира основе по којима ће се предавати поједини наставни предмети;
- да прегледа и израђује школске уџбенике;
- да испитује кандидате за учитеље основних школа
- да суди кривце учитеље.²

Одбор је имао велико овлашћење, изнад њега је био само Кнез. Поред све ове велике власти овај Одбор је деловао кратко до краја 1847. године. Уместо Просветног одбора установљена је 25. новембра 1849. године школска комисија, са задатком да прегледа све школске књиге, а посебно оне намењене основношколској настави, па да, уколико не одговарају намени, састави друге, боље. Ова комисија је већ после годину дана израдила све уџбенике за наставу основне школе:

- *Српски Буквар, Прва Читанка, Прва знања, Свештена Историја и Катихизис* које је написао Архимандрит Гаврило, касније епископ у Шапцу;
- *Српска Историја* Љубомира Ненадовића;
- *Српска Граматика* Косте Цукића;
- *Земљопис Србије и Турске* Косте Бранковића;
- *Прва Читанка, Прва Знања, Друга Читанка и Рачуница* Филипа Христића.³

Тако су године 1850. српске школе у Кнежевини Србији добиле

¹ Државни архив - Министарство просвете 1861. No 404.

² П. Деспотовић, *Историјска педагогика*, Издање дворске књижарнице Мите Стајића, Београд, 395.

³ Исто, 396.

све уџбенике који су се у њима употребљавали неколико наредних деценија. Године 1850. издати су уџбеници према наставним плановима и програмима. Како је овај наставни план важио пуних двадесет година, тако се и у уџбеницима мало шта мењало. Постојећи уџбеници су се повремено према потребама прештамповали, вршене су извесне коректуре, језичке допуне и садржајне промене.

У Стеријином *Наставленију* предвиђено је да су учитељи обавезни држати седмично, рачунајући у седмици пет радних дана по шест часова, преко лета и по пет часова, преко зиме. Сваки учитељ је морао да ради по 30 часова недељно преко лета и по 25 часова зими.

Стеријино *Наставленије* садржи две врсте упутстава: опште дидактичко упутство и специјална предметна методска упутства. У општем упутству се истиче да је начин предавања различит према различитим наставним предметима, према разредима, и знању које су деца усвојила.

Други део носи назив *Наставленије у призренију реда и поретка училишног*, а односи се на понашање деце у школи. Неопходно је да у школи влада ред како би деца васпитањем развијала особине неопходне за живот, пре свега послушност као основну моралну вредност. Послушност не подразумева само слепо покорвање већ и увиђање сврсисходности таквих поступака. У том смислу налагано је свакој школи да изради закон о реду, односно, правила о владању ученика. За неиспуњавање одредаба закона биле су предвиђене казне. У кажњавању се тежи томе да се дисциплина постигне не казном, већ љубављу и поштовањем према учитељу.

Наставленије даје општа упутства на основу којих је свака школа за себе правила свој закон школског реда. Образац таквог закона садржан је у овим правилима:

- Сваки ученик мора на време долазити у школу, и да без нужне потребе не изостаје
- У школи треба бити миран, и пазити на часу
- Свако мора држати уредно своје ствари
- Свако мора бити чист, умивен и очешљан
- Треба говорити само истину
- С другима ваља живети у љубави и братски
- Нико не сме говорити непристојне речи, нити непристојне песме певати или псовати
- Нико не сме ништа туђе узимати
- Нико не сме имати код себе ножиће или сличне ствари
- Нико се не сме на забрањеном месту и у забрањено време купати.⁴

Наставленије за учитеље основни училишта је трећи део, и званично је важило од 24. октобра 1844. године до половине 1855. године, изласком из штампе књиге Милована Спасића, главног управитеља основних школа. Књига је изашла под називом *Педагогичко - методично наставленије за учитеље основни школа*, а садржи инструкције за понашање учитеља. Спасић је пошао од претпоставке да се човек рађа са могућностима, а да од васпитања зависи какав ће бити. Зато је, сматра Спасић, посебно важна друштвена улога учитеља-васпитача. Он је истицао да свако лоше понашање и

⁴ Ж. Ђорђевић, *Школа и просвета у Србији 1700-1850*, Знање, Београд 1950, 66.

несреће долазе од лошег васпитања. Спасић је појам васпитања свео на појам моралног васпитања:

"Учтивост, благообразје, пристојност, правдољубље итд. спада у васпитање; а знање каквог заната или читања, писања и том равна, иде у науку. Кад казујемо деци н.п. да старије треба у руку љубити и почитовати; да не ваља срамне и стидне речи говорити; шта је то учтивост и поштење итд. зове се децу воспитавати. Учимо иј науку, кад им казујемо: како се треба крстити, како се брои, пише, лук сади и том равна."⁵

Према Спасићу васпитање треба да чини суштину знања и образовања (науке). Основни циљ васпитања је учинити децу "добродјетелим и наравственим хришћанима". Задатак васпитача је да умне снаге деце развијају тако да они могу сами разликовати добро од зла, да би њихова воља била усмерена према добру. Разум треба да управља чулима, и то тако да омогући оплемењивање осећања. Разум као арбитар у оцењивању моралних вредности, треба развијати вежбањем, подстицањем дечије пажње и радозналости (вниманија и љубопитства), упућивањем на активан однос према околини, на критичко процењивање туђих и својих поступака, на уочавање у њима онога што је добро, истинито и праведно. За методе вежбања разума Спасић предлаже посебне, присне разговоре са децом из којих се извлаче поуке (наравоученије). Посебно је указивао на могућности које пружају појаве у природи (и поучни примери) да се на децу делује васпитно.

Учитељи су дужни да разговори-ма уверавају децу да ће сваки поштен рад на крају бити награђен од Бога. Такође су дужни да личним примером упућују децу како да се у одређеним ситуацијама понашају. Спасић посебно указује на навикавање на послушност према старијима, јер је то, најважнија морална врлина неопходна за живот у заједници: "...старијима треба добро пазити и мотрити, да у млађима чувство истине, правде и човекољубља не повреде. Родитељи и старији несмеду захтевати од млађије слепу послушност, повиновање и попуштање, јер тим би им одрицали и одузимали оно што је сваком човеку својствено и без кога би човек у ред бесловесни животиња дошао. Родитељи, старији и воспитатељи дакле морају се старати да њина деца, њини млађи, из внутирањег, промишљавајућег и слободног уверења својим старијим послушна буду и попуштају. Они морају пазити, да њине заповести и њини разговори буду умјесни, паметни, и чувство истине и правде побуђујући"⁶

Један од битних етичких појмова, који је важан у васпитању, јесте добродјетел, чија је суштина љубав према Богу, ближњем и самом себи. У првом разреду основне школе, предвиђени су предмети: Наизустно учење најобичнији молитва, Познавање писмена црковни, срицање и читање и Наизустно учење молитви пре и после обеда, пре спавања и јутрења, а тако исто и десет заповести Божји. У другом разреду то су предмети: Свештена историја старог завјета, Обшта знања сваком Србину нужна. У програму за трећи разред били су предмети: Из

⁵ М. Спасић, *Нравствени воспитатељ деце за родитеље и учитеље*, Београд 1850, 24.

⁶ М. Спасић, *Нравствени воспитатељ деце за родитеље и учитеље*, 87.

вјероученија: прва част катихизиса, о богопознанију или вјери, Обшта знања сваком Србину нужна, Из вероученија о љубави и надежди. За четврти разред у програму је било предвиђено: Читање псалтира, Из вјероученија прва част катихизиса пространије, Кратка повјесница србска до кнеза Лазара, Из вјероученија: друга и трећа част катихизиса обширније и Из историје; Кратка повјесница србска од кнеза Лазара до најновији времена. Сам назив наставних предмета указује на њихову васпитно-моралну садржину, која је у основи религиозна. Извођење ових предмета, уз свакодневно похађање цркве, имало је за циљ да утиче на децу у развијању побожности, љубави и захвалности према Богу.

Сам наставни план указује на то да је настава била морално заснована, са изразитом тежњом да утиче на морално формирање ученика. Међу свим наставним предметима управо су наведени предмети својом садржином непосредно утицали на правац развоја моралне свести код ученика. И настава читања била је обрађивана на текстовима моралне садржине. Настава предмета Обшта знања сваком Србину нужна била је компонована из градива религијско-моралне садржине.

Морално васпитање у српским основним школама у Кнежевини имало је и национално обележје. Школе су народне, зато што су деца у њима учила оне навике и вештине које се тичу српске народности. У њима се, по правилу, не учи ни један страни (туђ) језик, него се учи само српски језик.

Српске основне школе су одржавале непосредну везу са српским по-

родицама, и утицале су и на васпитање породице у националном духу. Узајамно су се испомагале српска школа и српска кућа. Школа помаже породицама у васпитању и образовању деце. Наставним програмима је било предвиђено указивање на примере родољубља и патриотизма из народне историје и из историје човечанства.

Ученици основних школа се васпитавају на примерима народних јунака, и тако се развија осећање родољубља. Љубав према отаџбини се развија указивањем ученицима на лепоту и природна блага српске земље и културне тековине. Васпитањем и образовањем школа искорењује мане и утврђује врлине код ученика, разликовањем добра и зла. Школа развија ум ученика, благорођава њихово срце, снажи њихову вољу и челичи њихов карактер.

Српска школа развијала је код ученика корисне националне особине, и стварала навике потребне за одржање српске народности.

2. Године 1850. основне школе у Кнежевини Србији примењују нов наставни план (и програм) *Расположење предмета који се у основним училиштима предају по разредима и полгодијама*. Без прецизирања броја недељних часова, са најопштијим означавањем градива он је изгледао овако:

I разред: Штица и буквар (читање српско и словенско), бројање и писање бројева до 100; писање на табlici по прегледима, а од молитва: Оче наш, Богородице дјево и Вјеруј.

II разред: читање из прве читанке и часловца, прва знања (наизуст), свештена историја, четири проста ви-

да рачуна с таблицама, писање и молитве на српском језику.

III разред: читање из друге читанке и псалтира, прва знања (наизуст), катихизис, земљопис, рачун с разноименованим бројевима и писање из писмених састава.

IV разред: читање из II читанке, понављање свештене историје и катихизиса, српска граматика и историја, земљопис Србије и Турске, из рачуна просто правило тројно и писање писмених састава по казивању.

У свим разредима се поред тога предавало и црквено појање.⁷

Са овим наставним планом није дошло до значајнијих промена у циљу и задацима васпитања и образовања, што значи ни у моралном васпитању. Религијски и патриотски морал су и даље преовлађујући. Наставни предмети: Наизустно учење молитви и десет божјих заповести, Наизустно учење Симбола вере, Кратка свештена историја старог и новог завета, Познавање црквених писмена, Повтореније кратке црквене свештене историје, Катихизис, Читање из часловца, Читање из псалтира су наставни предмети из којих се васпитавало у религији. Овим наставним планом је и повећан број часова предвиђених за религијско васпитање и образовање, тако да ова настава потпуно доминира у наставном плану.

Кратка србска историја до кнеза Лазара и од кнеза Лазара, Из Земљописанија о Србији, Основе србске граматике и Читање из читанки су они наставни предмети који су имали патриотски садржај, а они су били

предвиђени тек за четврти разред (осим Читања из читанки).

Обавезност наставе није утврђена, али се тражило да у свакој школи буде најмање 25 ученика. У овом наставном плану градиво је распоређено према уџбеницима. У целини, овај наставни план и програм је био скромнијих размера и захтева у односу на план и програм из 1844. године. *Расположеније предмете из 1850. године* био је реалнији од предходног, и по њему ће се радити скоро двадесет година.

Изграђујући апсолутистички систем власти, кнез Михаило је реорганизовао и врх државне управе. Године 1862, Устројенијем централне државне управе, замењен је назив ресора савременим називом-министарство. Ресор просвете је одвојен од правосуђа и пре тога, 1859. године, а 1860. године добио је назив *Управа просвете*. *Устројством* је формирано Министарство просвете и црквених дела, чији је задатак био:

руковођење јавног настављања;
брига о оснивању школа, одржавању истих у напредном стању и снабдевање добрим наставницима

управа и надзор над свим цивилним школама, јавним и приватним, и над свим учебним, научним и књижевним заведенијама, друштвима и збиркама.⁸

Крајем уставобранитељског периода у свим врстама школа јавили су се проблеми и тенденције за реорганизацијом, а испољила се и потреба за даљим проширивањем школског си-

⁷ П. Деспотовић, *Историјска педагогика*, 396.

⁸ С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Педагошки музеј, Београд 1971, 83.

стема. Резултат тога била је 1863. година, када је донет низ закона.

Године 1863. поново је измењен Закон о основним школама, који је обнародован 11. септембра исте године. Овим Законом се одређује:

- да су у основним школама главни наставни предмети: веронаука, читање, писање и рачун, а све остало ће министар по потреби расписом прописивати;
- да се за отварање нове школе не тражи 400 домова, већ 25 ученика;
- да школска зграда не мора бити од тврде грађе, само ако су јој учионице простране и светле;
- да за отварање нових школа није нужно одобрење законодавне власти, већ да се то врши споразумом између општине и министра;
- да четврти разреди могу постојати и по селима, а не само по варошима;
- учитељство је подељено на десет класа, а класе се одређују по личној вредноћи учитеља.

Школски закони у Србији су се често мењали. Они су били усмерени на спољашњу организацију школа; на унутрашњи рад у школи није обраћана посебна пажња. Године 1862. било је 417 учитеља; 141 је био из Аустро-Угарске, са најразличитијом спремом, 13 из турских покрајина, који су се школовали у Србији. Остали учитељи су били родом из Србије. По спреми, била су 162 београдска богослова, 106 гимназијалаца и ученика трговачке школе, 10 ђака топчидерске пољопривредне школе, 7 великошколаца и 26 старих учитеља, који су завршили само основну школу.

Оваква недовољна стручна образованост учитељског кадра је натерала владу да своје питомце шаље на школовање у земље западне Европе.

3. Повећане друштвене потребе и општи развитак школа и педагошке мисли, условили су да наставни план из 1850. године буде превазиђен. Нови наставни план под називом *Распоред предмета за мушке и женске основне школе и упутство како ће се предавати* донет је 17.9.1871. године. У овом наставном плану били су садржани следећи предмети:

I разред

Зимњи течај

Наука хришћанска: Молитве: "Оче наш" и "Богородице дјево".

Српски језик: Вежбање у говору; читање и писање рукописних и штампаних писмена.

Рачун: Рачунање у сва четири вида с бројевима од један до десет, усмено и писмено.

Летњи течај

1. Наука хришћанска: Божје заповести.
2. Српски језик: Продужење читања и писања; познавање именица и старих писмена.
3. Рачун: Продужење рада с бројевима од један до десет.
4. Певање: Црквено појање: одговарање вечерње и јутрење.

II разред

Зимњи течај

1. Наука хришћанска: Молитве пре и после јела; црквена историја.
2. Српски језик: Наставља се вежбање у говору и читању; разликовање именица, придева и глагола; познавање редова и бројева; писа-

- ње с јачим обзиром на правилност и лепоту писања.
3. Црквено-словенски језик: Познавање писмена и вежбање у читању.
 4. Рачун: Рачунање у сва четири вида с именованим и неименованим бројевима од један до сто, усмено и писмено: познавање новца.
 5. Познавање домовине и света: О школи; о месту и његовој околини; странама света; о годишњим временима; о ваздушним појавама.

Летњи течај

1. Наука хришћанска: црквена историја.
2. Српски језик: Продужава се оно из првог течаја; познавање знакова; писање по казивању и по прегледалици; преписивање читаних чланака из читанке.
3. Црквено-словенски језик: Продужење у читању.
4. Рачун: Продужење из зимњег течаја с применом задатака из обичног живота. Познавање мера.
5. Познавање домовине и света: срез или варош и округ, с погледом на знатније радње и занате, на трговину, пољске радове, сточарство, знатнија историјска места и лица, песме, приповетке, пословице, обичаје итд; земља, месец, сунце и звезде.
6. Певање: Црквено појање као зимњег течаја.

III разред

Зимњи течај

1. Наука хришћанска: Катихизис.
2. Српски језик: Читање; познавање свију врста речи; писање по показивању у прегледалици и лакши писмени састави.
3. Црквено-словенски језик: Вежбање у читању.

4. Рачун: Рачунање у сва четири вида с бројевима од један до хиљаде и преобраћање бројева разноимених у равноимене.
5. Познавање природе: о човеку и животињама.
6. Земљопис: Земљопис Србије с погледом на све српске области.
7. Српска историја: Од почетка до Косовске битке.
8. Певање: Продужење онога из другог разреда, и херувика.

Летњи течај

1. Наука хришћанска: Катихизис (продужење).
2. Српски језик: Продужење из зимњег течаја.
3. Црквено-словенски језик: Вежбање у читању.
4. Рачун: Продужава се оно из зимњег течаја; познавање латинских цифара.
5. Познавање природе: Обиљу и минералима.
6. Поука о чувању здравља.
7. Земљопис: Земљопис Турске.
8. Српска историја: Продужава се од Косовске битке до најновијег времена.
9. Певање: Продужава се појање из зимњег течаја и причасно.

IV разред

Зимњи течај

1. Наука хришћанска: Црквена историја: стари и нови завет.
2. Српски језик: Читање и деклимовање одабраних песама; вежбање у лепом и брзом писању; мењање речи од глагола; разноврснији писмени састави.
3. Црквено-словенски језик: Читање.
4. Рачун: Рачунање у сва четири вида с разноименим бројевима; размере

- и сразмере, и просто правило тројно.
5. Земљопис: Математички и физички земљопис и политички земљопис Европе.
 6. Историја: У кратком изводу познавање најзнатијих старих народа.
 7. Певање: Појање недељних и празничних тропара.

Летњи течај

21. Наука хришћанска: Катихизис Си-мбол вере; о добром владању и хришћанском надању.
21. Српски језик: Продужење онога из зимњег течаја; мењање глагола; наречице, предлози, свезе и усклици.
21. Црквено-словенски језик: Читање.
21. Рачун: Оно што и првог течаја и рачунање с простим разломцима у сва четири вида, усмено и писмено.
21. Земљопис: Продужење онога из зимњег течаја и политички земљо-пис осталих делова света.
21. Историја: Познавање знатнијих новијих народа с особитим погледом на Словене.
21. Певање: Продужење онога из зимњег течаја.⁹

Овај наставни план је важио уз примедбе:

- да се у сва четири разреда предаје и телесно вежбање;
- у женским школама предаје се оба течаја женски рад (плетење чарапа, хекловање, мрежење и потплетивање, вез са вуницом, бео вез и крпљење, кројење и шивење);

- у женским школама не предаје се црквено-словенски језик;
- у женским школама учи се катихизис у IV разреду, а у III разреду црквена историја.

Из самог наслова се види да је дошло до обједињавања мушких и женских основних школа, јер осим женског рада који је остао посебно обележје женских школа, остале разлике су безначајне. То указује на еволуцију у схватању школовања женске деце.

Верска настава и даље има своје значајно место, с тим што се сада јавља нов наставни предмет Наука хришћанска, а губи се велики број посебних предмета из религије. Наука хришћанска заузима прво место у наставном плану, а била је предвиђена за све разреде и сва полугодишта. Наставни план добија световни карактер, захваљујући томе што изостаје велики број религијских предмета. У оквиру предмета Наука хришћанска изучавало се: десет Божјих заповести, Црквена историја, Симбол вере - о добром владању и хришћанском надању, молитве и Катихизис.

Патриотски морал се развијао кроз наставу српског језика, коме је дата важност одмах иза науке хришћанске. Наставни предмет познавање домовине и света, такође је био у функцији развоја патриотског морала. У првом полугођу другог разреда патриотски морал се развијао и у настави предмета познавање домовине и света, у оквиру којег се изучавало: о школи, о месту и његовој околини. У другом полугодишту овај предмет је био погоднији за развијање патриотског морала, јер се изучавало: срез или варош и округ, са погледом на знатније радње и занате, на трговину,

⁹ С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, 89-92.

пољске радове, сточарство, знатнија историјска места и лица, песме, приповетке, пословице, обичаје и друго. У трећем разреду се изучавала српска историја, на начин како је то било предвиђено у наставним плановима из ранијег периода: до Косова и од Косова. Земљопис се изучавао као земљопис Србије са погледом на све српске области, што је садржало идеју о националној тежњи за ослобађањем и уједињавањем свих српских земаља.

Са наставним планом издата су и упутства за обраду сваког предмета, која обухватају методолошка стремљења, која су заменила *Педагогичко-методично наставленије* Милована Спасића. Поред појединачних, дата су на крају и општа методолошка упутства која третирају више значајних проблема: васпитну наставу, учење са разумевањем, вођење рачуна о дечијој индивидуалности, очигледност, повезивање градива из разних предмета, телесну рекреацију, припремање учитеља за наставу. Уз упутства је приложен и распоред часова, глобалан број недељних часова за поједине предмете.

Из школе је изостављен 1873. године псалтир и часловац, а Христићеве читанке су подвргнуте детаљној ревизији: очишћене су од русиазма и архаизама, исправљен им је правопис, а у Прву и Другу читанку су унети извесни црквени текстови који је требало да надокнаде повлачење црквених књига.

Посебан значај за рад на моралном васпитању ученика основних школа имао је Распис Министарства просвете и црквених дела од 27. априла 1870. године о казнама ученика основних школа. У овом распису је указано да је казне потребно употре-

бљавати мудро и опрезно, да се ретко користе и да служе поправљању деце. Кажњавање мора бити разложно, да не вређа достојанство, способности, моралност и здравље ученика.

У наставном плану основне школе на првом месту су они наставни предмети, који дају писменост и уводе ученике у народну књижевност. На другом месту су они предмети, који развијају националне особине и патриотске врлине. Треће место заузимају они предмети, који су потребни за практични живот. Према томе се одређује, који ће се предмети предавати у основној школи и какво ће место заузети у наставном плану.

По педагошким и психолошким налазима, основа моралног васпитања је интелектуално васпитање. Предмети који служе интелектуалном васпитању су: рачун, познавање природе, поука о чувању здравља и други. Предмети који су служили моралном васпитању били су: наука хришћанска, српски језик, познавање домовине и света, земљопис Србије са погледом на све српске земље, српска историја. Трећа група предмета односи се на естетичко васпитање (певање, цртање, лепо писање), а четврту представља физичко васпитање и хигијенске поуке, и, на крају, пета група предмета намењених техничком или практичном васпитању (гимнастика, ручни рад и привреда).

У наставним програмима основних српских школа била је заједничка идеја о народном јединству (српски језик с народним умотворинама, српска историја с познавањем целе српске земље, српске песме и народне игре, српска писменица и српска књижевност, познавање карактерних особина српског народа, вере и обичаја,

ношње и начин живљења). У програмима појединих националних предмета истицана је потреба вештог и смотреног поступања, да би ученици могли добро разумети и завољети, да би се развила национална осећања и патриотске тежње. Посебно је указивано на опасност од дресуре (бубања), вештачења, мучења и сваког грубог механизма и неприродности.

4. Све предмете у једном разреду основне школе предаје један учитељ. Предавања обично трају четири часа дневно, пре и после подне, или само пре подне. Све што је прописано наставним програмима учи се искључиво у самој школи. Ово посебно важи за најниже разреде.

Задатак моралног васпитања садржан у наставним плановима и програмима за основне школе био је:

- развијање свести ученика и навикавање на индивидуалне врлине, најпре посредне, а затим и непосредне,
- развијање моралне симпатије,
- развијање осећања побожности,
- развијање осећања правдољубља,
- развијање другарских врлина (поштовање, искреност, верност и друго) и
- развијање свесности у вршењу школских и других дужности,
- сазнање онога што је допуштено и забрањено, и што је добро и зло у моралном смислу.

Вербализам, механичко учење и ослабање на строге дисциплинске мере су доминирали српском основном школом, али су се истовремено јављали покушаји за унапређење наставе и наставног рада. Једна од мера која је у том смислу предузета је дефинитивно

отклањање часловца и псалтира као уџбеника 1863. године.

Још значајнију меру представља коначно укидање старог правописа и примена Вуковог. На предлог тадашњег министра просвете Црнобарца, донет је 12.3.1868. године Закон којим је проглашена потпуна слобода у погледу правописа. Овим је олакшана елементарна настава у основној школи. Дошло је до преуређења дотадашњих уџбеника по новом правопису, уз одређене измене и садржине, као и појава нових уџбеника.

Школовање стручног педагошког кадра почиње од 1865. године, када је министар просвете Цукић послао првог државног питомца педагогије у Немачку. Био је то Стеван Д. Поповић. Већ 1869. године четири од 53 питомца који се школују на страни студирају педагогију.

Посебно је значајан подухват Ђорђа Натошевића, чувеног радника и реформатора школства у Војводини. Он је 1867. године позван у Србију, као стручан педагог. Натошевић је исте године извршио надзор над школама у Београду и неким окрузима. Његов извештај је био строга критика која је користила српској школи. Он је посебно нагласио да основне школе нарочито подбацују у васпитном погледу, јер услед механичког учења веронаука нема стварног утицаја на душе деце, нити им исправља и снажи вољу. У наставном поступку констатовао је потпуни вербализам:

"И опет морам поново да изјавим да ни у оним најбољим успесима никакве користи не видим. Цело је ово знање само привидно, само споља за децу прилепљено. Деца ни мало свести немају о ономе што знају, зато су већ сад све заборавила што су пр-

вог течаја са оноликим напрезањем била научила. Што год се овако само механички на изуст учи и зна, мора се за мало времена све заборавити."¹⁰

Натошевић је критиковао и однос учитеља према деци и примену строгих казни. Он је сматрао да је главни разлог слабог похађања школа то што учитељи не поступају са децом "људски", него пандурски и тако их плаше и одвраћају од школе. Ноташевић указује и на слабо материјално стање у школама, посебно лош или никакав намештај, и незадовољавајући материјалан положај учитеља, тврдећи да од њих боље живе чак и напничари: "Зграде од неких основних школа у вароши врло су незгодне, и не само сметња успеху деце, него и по само здравље и живот опасне и убитачне."¹¹

Иако је, због отпора, Натошевићу био ометан рад (августа 1868. године отказана му је и служба), он је утицао да се покрене широка дискусија о реформи, посебно по доласку Димитрија Матића за министра. Да су његови ставови били прихваћени види се и из једног Расписа Министарства просвете од 10.12.1868. године који је имао снагу методских упутстава: "Дознао сам да многи учитељи не брину да деци олакшају оно што уче, објашњавајући им све што деца не разумеју. Код нас се учи сувише напамет, а то је сметња умном развијању деце и шкоди телесном напредовању и постижењу задатка, ради чега деца иду у школу. Оно што не разумемо, већ само механички научимо напамет, није никада наша имовина, нити може би-

ти; то је као нешто странао, што с муком улази у главу, а пребрзо и лако излети из памети. Извесно је да дете не може имати никакве користи од онога што не разуме. Учитељ је без икаква одушевљења према свом великом позиву ако се ограничи на преслушавање онога, што је без тумачења задато да деца уче на памет. Томе злу треба на пут стати; такав начин је сасвим за осуђивање, а он има у нашим школама престати зарад напретка школе, уважаења учитељског имена и среће целог нараштаја нашег."¹²

Милорад П. Шапчанин је у извештају од 12. августа 1867. године приметио да ученици буквар и читанке читају механички, наизуст, док се у непознатим текстовима тешко сналазе. Сличну констатацију дао је и Јосиф Пецић, који је у опширном извештају од 6. јула 1879. године истакао да је са наставом веронауке такво зло, да не може бити горе. Градиво из веронауке учи се напамет, не обраћа се пажња на суштину религије, ученици се не васпитавају у страху и љубави према Богу и љубави према ближњима. Не користе се поучне библијске приповетке, црквене песме и песме духовног садржаја, што ће, по Пецићевом мишљењу, утицати да код ученика ишчезну појмови о раду, Богу, народности и вери.

Унапређењу наставе је умногоме допринело покретање првог педагошког часописа у Србији "Школе", који је од септембра 1868. године почео да излази под уредништвом Милана Ђ. Милићевића. Часопис је представљао значајан напор у осветљавању различитих питања из области васпитања и образовања.

¹⁰ С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, 85.

¹¹ С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, 86.

¹² Исто, 87.

Опште политичке и друштвено-економске прилике поледњих деценија 19. века одражавају се и у просвети. У области образовно-васпитног рада и даље су присутни проблеми организационе, садржајне и методске природе. Шире везе Србије са европским земљама довеле су до модерних утицаја на идеолошка и педагошка струјања у Кнежевини Србији. Са све већом критиком постојећег режима, рефлектоваће се и идеје руских револуционарних демократа, као и социјалистички погледи на васпитање и образовање.

Законом од јануара 1880. године извршена је реорганизација Министарства просвете. Његови задаци су били:

- да по одредбама Закона управља целокупном јавном наставом Кнежевине Србије;
- да се стара о добром правцу и унапређењу опште и стручно-научне образованости у српском народу;
- да води надзор над свим јавним и приватним школама, над књижевним и ученим друштвима и просветним заводима;
- да се стара о начину и средствима, како би духовна просвета и морал у народу јачали и благотворно утицали на живот и развитак народа.

Установљава се Главни просветни савет, а убрзо је издат и Закон о уређењу Главног просветног савета (1.3.1880). Министар просвете је био дужан да пре сваке своје одлуке саслуша мишљење Савета у решавању свих проблема школства (уређење школа, наставни планови и програми, научна средства, уџбеници и друго).

Покретање званичног органа "Просветног гласника", маја 1880. године, било је резултат значајне активности у реорганизацији школства и појачане активности Министарства просвете. У службеном делу су биле регистроване све значајније радње и одлуке, а у стручним прилозима расправљано је о разним питањима школства и наставе. Часопис је допринео ширем упознавању просветне проблематике и утицао на промене у постојећој пракси.

Намеснички режим, долазак на власт либерала и владавина Милана Обреновића, који преузима престо 1872. године, нису донели суштинске промене у Србији. Кнез Милан од самог почетка влада апсолутистички, а либерали на власти брзо показују конзерватизам и настављају са бирократско-полицијским методама управљања.

Крајеви ослобођени после српско-турског рата 1876-1878. године, Пиротски, Нишки, Врањски и Топлички округ, били су одмах укључени у постојећи систем управе. Тако је и на њих проширена и постојећа школска организација. У овим крајевима је и до ослобођења било школа.

Министар Стојан Новаковић је поднео 1882. године Народној скупштини пројекат Закона о основним школама, који је Скупштина усвојила. Овај закон се одликује слободоумљем и одређеним системом, који је полазио од захтева модерне педагогике.

У Закону се истиче да је задатак основне школе да наставом и васпитањем шири основе знања, вере и да спрема ученике за грађански живот и за учење у средњим школама. У наставни план улазе: Наука хришћанска, Српски језик са словенским читањем,

Земљопис, Историја српска и Општа, Рачун и Геометријски облици, Познавање природе, Пољска привреда, Цртање и Краснопис, Певање црквено и светско и Гимнастика.¹³ Наставни програм одређује министар просвете, на предлог Просветног савета.

Основне школе су се делиле на ниже, са четири, и више, са два разреда. Оне су се отварале према потреби, а по препоруци министра просвете. Поред нижих основних школа постоје и продужене школе, које трају две године. Осим јавних школа које издржава држава, допустило се и подизање приватних школа, које подлежу државном надзору. Законима министра Стојана Новаковића извршена је реформа школске наставе у напреднијем духу. Професионални положај учитеља је регулисан, а поправљен је и њихов друштвени статус.

Крајеви ослобођени после српско-турског рата 1876-1878. године (Нишки, Врањски и Топлички округ), убрзо су укључени у постојећи систем управе и постојећу школску организацију.

У овим крајевима је и до ослобођења било школа. Постојали су познати облици појединачног школовања по манастирима и код свештеника, првенствено за припремање духовничког подмлатка, уз уобичајену средњовековну наставу. Почетком 19. века, развојем трговине и занатства и развојем вароши, јављају се потребе за организованим облицима школовања у оквиру цркве и уз појаву приватних учитеља. Бригу о томе воде углавном црквене општине, а у издржавању учествују и родитељи.

На даљи развој ових школа, посебно оних у варошима, има утицај постојање слободне Србије на северу. Са њом се одржавају трговинске и друге везе, преносе се извесни уџбеници, ангажују поједини просветни радници или се шаљу појединци на школовање. Од половине XIX века организовано ће почети да делује и званична Србија у том смислу. Све ће то допринети да се школе у овим крајевима, посебно по варошима, постепено ослобађају средњовековних облика рада и усмеравају се према организационом, методском и садржајном достигнућу у Србији.

У настави основних школа, за све време док је била једнопредметна и ограничена на учење читања, као наставна средства користе се само књиге. После доношења првог Закона о школама 1844. године, када се по програму у основним школама учило не само читање, писање и рачун, већ и науке као што су историја, земљопис и природне науке, почела су се употребљавати и друга наставна средства. У основну школу улази историјска слика и карта, земљовид и земљописна карта, рачуналке, срицатељне штице, прегледалице за писање и цртање и друго.

¹³ П. Деспотовић, Историјска педагогика, 402.